

La construcció *lo* + *que* amb valor abstractiu en el *Tirant lo Blanch* en contrast amb la normativa fabriana

EDUARD BAILE LÓPEZ
Professor ajudant de la Universitat d'Alacant

1. INTRODUCCIÓ

Pompeu Fabra observà, pel que fa a la llengua medieval, la coincidència formal entre l'article definit masculí i el mal anomenat *neutre*. D'ací que, quan atengué a la llengua actual i comprovà que el català feia servir, majoritàriament, un article masculí definit *el*, que, recordem-ho, provenia del *lo* medieval, i un article *lo* per a funcions abstractives i intensives, conclogué que això devia derivar d'una imitació del castellà i que el més recomanable per a acostar-se a una hipotètica evolució del sistema medieval sense contaminacions castellanques era que se substituïra tal forma *lo* per *el* —a banda d'altres possibilitats com ara *ço* o *allò* davant *que*, modismes i locucions genuïnes, etc. No obstant l'agudesca que Fabra demostrà en diversos comentaris referents a aquesta qüestió, tal com veurem en punts successius, cal remarcar, d'acord amb Solà (1991, p. 88-91), que només en va donar unes quantes anotacions —encertades generalment, al nostre parer— sense aprofundir-hi gaire.

Per tal de connectar amb el títol de la present comunicació, cal dir que la nostra intenció és resseguir la problemàtica de l'article masculí *lo* davant el relatiu *que* en contextos abstractius tot partint de dos punts de referència: per una banda, el que en digué Fabra en diversos documents —tot i que hem consultat els textos fabrians directament, cal donar fe del punt de suport complementari trobat en Solà (1980a; 1980b); per altra banda, la casuística relacionada amb tal combinació en el *Tirant lo Blanch*, la gran novel·la valenciana del segle xv escrita per Joanot Martorell —la citem a partir de l'edició d'Albert G. Hauf (Martorell, 2005), tot indicant-ne la pàgina en primer lloc i, seguidament, la línia. Com ja quedarà de manifest pels diversos subpunts, aquesta recerca tirantiana implica no només

atendre a l'aparició de l'article masculí abstractiu amb forma *lo* davant el relatiu *que*, sinó també observar els casos en què tal article cliticitzava per la presència a l'esquerra de les preposicions *a* i *de*, i d'altres recursos equivalents com ara *ço* + *que* —i relacionats— i *cosa* + *que* —i relacionats. Qualsevol altre mecanisme equivalent, per exemple, substantius abstractes o locucions i modismes genuïns, així com la comparança amb d'altres obres coetànies, no han estat elements tinguts en compte per raons d'espai.

2. COMENTARIS DE FABRA RESPECTE A L'ARTICLE MASCULÍ *LO* DAVANT EL RELATIU *QUE*

En la *Contribució a la gramàtica de la llengua catalana* (1898), Fabra hi assenyalava que, juntament amb l'article masculí *el* —també *l'* o *-l* segons si el mot a l'esquerra o a la dreta acabava o s'iniciava, respectivament, per vocal— i, escadusserament, *lo*, hi havia en la llengua popular un *lo* invariable, el qual qualificava d'article neutre. En relació amb la casuística davant el relatiu *que*, encara que no feia menció de tal context específicament sinó que en parlava en termes generals, incloïa exemples il·lustratius de l'estat contemporani com ara *Farem lo que tu dius*. La idea general de tot el que exposava en referència a l'article era, com ja apuntàvem en la introducció, que la distinció de dos formes diferents *el* i *lo* no era pròpia de la llengua medieval i sí coincident amb una redistribució a la manera de l'espanyol. Un temps després, les *Qüestions de gramàtica catalana* (1911) mostraven Fabra posicionat semblantment i aportant exemples de casos d'article masculí davant relatiu tals com *No parlem del que farem*, frase aquesta en què observem la cliticització de l'article masculí per atracció de la preposició *de*. Darrerament, Fabra recordava també la presència d'un antic *ço* neutre, diferent del masculí *ceyl*, fent veure que aquest darrer, juntament amb el seu femení *ceyla*, foren reemplaçats per l'antic article masculí, cliticitzat o no: el fet que l'ús de *ço* semblava destinat a la desaparició per pressió del sistema abans de la influència massiva del castellà portà Fabra a la recomanació de no emprar tal forma, especialment davant el relatiu *que*. L'any següent, en 1912, Fabra tornava de nou a insistir en la idea segons la qual la llengua medieval no distingia entre un article neutre i un de masculí diferenciats (Fabra, 1912, § 101; § 113; § 114; § 116; § 149). Pel que fa a l'article davant *que*, el gramàtic de Gràcia hi indicava que a l'expressió castellana *lo que* corresponia *el + que* —o *l' + que*— en català si s'optava per bandejar l'anomenat per ell com a *article neutre*, encara que, afegia, la majoria d'escriptors mantenien tal article, fins i tot sense reduir-lo quan corresponia perquè anava darrere de vocal. Finalment, l'escassa viabilitat de *ço* era posada novament de manifest en funció d'un condicionant arcaïtzant ja present des d'època medieval.

Més endavant, en la *Gramàtica catalana* (1933 [1918], § 66), Fabra es reafirmava en les posicions ja expressades unes línies arrere. En aquest sentit, hi obser-

vem com la combinació *el que* és ratificada com a preeminent. Així, al mateix temps que, descriptivament i no prescriptiva, hi comentava l'ús sovintejat de *allò + que* com a equivalent a *el + que*, i hi desaconsellava per enèsima vegada *ço que*, combinació que hauria d'ésser evitada per arcaica, tret que la converteix en una solució d'improbable èxit. La problemàtica de l'article masculí *lo* davant *que*, a partir ja d'una base clara com és el text del 1918, és atesa amb més detall que mai en *Les principals faltes de gramàtica* (1987 [1937], § 25), obra en què ens retrobem amb diversos exemples de candidats a substituir *lo*. Així, malgrat advertir que no necessàriament hi havia d'haver una substitució exacta, ja que això suposaria la renúncia a locucions o a girs genuïns, el Mestre apuntava tres possibilitats concretes (1987 [1937], § 26) per tal de bandejar l'ús del *lo* derivat del sistema de funcions castellà: es tractava de *ço*, de *allò* —o, en el seu defecte, *això*— i *el*. No obstant les recomanacions, Fabra era conscient de les limitacions i s'apressava a comentar-ne els punts en contra. Així, doncs, de la combinació *ço + que*, n'assenyalava, com havia fet sovint en textos previs, les dificultats d'implantació per tractar-se d'un arcaisme. Quant a *allò*, la inconveniència venia donada pel seu caràcter demostratiu —a diferència de *ço*, que, aparentment, semblava més allunyat dels orígens demostratius—, cosa que propiciava una manca d'equivalència total.

En les *Converses filològiques* (1983-1984 [1954-1956], § 450 i § 524) i en la *Gramàtica catalana* (2002 [1956], § 110), Fabra s'hi reafirmava en relació amb tot el que hem exposat suara. Més particularment, paga la pena d'observar els diversos exemples del text de 1956, ja que hi donava exemples il·lustratius quant a l'elecció de la combinació *el + que* —en solitari o en combinació amb les preposicions *a*, *de* o *per* a l'esquerra— en tant que substitutiu preferent de *lo + que*: El que *has de fer és anar-te'n*; El que *tu dius no és veritat*; Escolta el que *et dic*; Estava atent al que *deien*; Recordeu-vos del que *us van dir*; Pel que *tu em dius ara, em penso que no ho farà*. Així mateix, tot seguint la tònica dels advertiments de treballs anteriors, el Mestre hi comentava que es podia usar, com a fórmules equivalents, *ço + que*, malgrat l'arcaisme inherent, i, en segons quins casos, *allò + que*, *això + que* o *la cosa + que*. Finalment, la gramàtica pòstuma (2002 [1956], § 123) afegia d'altres possibilitats que, en exemples d'antecedent global oracional o neutre, servien d'alternativa al sempitern *lo*: així, *la qual cosa* —o *per la qual cosa*, etc.—, *la qual suma* —o *de la qual suma*, etc.— i anàlegs com *cosa + que* —o *cosa per la qual*, etc.— i *suma + que* —o *suma de la qual*, etc.

3. LA COMBINACIÓ *LO + QUE* AMB VALOR ABSTRACTIU EN EL *TIRANT LO BLANCH* I SOLUCIONS EQUIVALENTS

En el *Tirant lo Blanch*, pou gairebé inacabable a l'hora de fer-hi recerques lingüístiques, s'hi troben nombrosos exemples de l'ús de l'article masculí *lo* da-

vant el relatiu *que*. Alhora, atès que és un text del segle xv, ens hi és permès d'assistir en directe al predomini de *lo* seguit de relatiu sobre el terme *ço*, també present però en franca retirada. Així mateix, la novella valenciana ofereix la possibilitat d'observar les primeres passes de la cliticització del pronom *lo* per efecte de les preposicions *a* i *de* situades a la seua esquerra. A l'últim, el text objecte d'estudi és també un document de referència quant a solucions alternatives del tipus *cosa + que*, *la qual cosa* i d'altres que s'hi relacionen.

3.1. Casos de: *lo + que i relacionats*

La combinació de l'article masculí *lo* seguit del relatiu *que* amb valor abstractiu apareix en 671 ocasions al llarg de la novella *Tirant lo Blanch*, quantitat que la situa llargament com a opció majoritària al davant de les 46 ocurrences de *ço + que*. Tenint en compte que l'obra fou escrita ja en la segona meitat del segle xv, és donat de concedir que Fabra encertà quan captà la tendència arcaïtzant de *ço* en contrast amb *lo* davant de relatiu ja al final de l'edat mitjana (1933 [1918], § 66; 1987 [1937], § 26; 2002 [1956], § 110). Tal combinació de l'article masculí *lo + que* pot actuar d'acord amb dos contextos diferents, per a cada un dels quals aportem uns quants exemples:

a) Introdueix oracions de relatiu d'antecedent implícit no humà: *E tots los altres barons e cavallers loaren lo que aquest baró havia dit* (114, 13); *Emperò tot lo que he fet resta en grat de mon marit* (709, 6).

b) Introdueix oracions d'antecedent global oracional o neutre: *E lo germà tot ho atorgà, lo que lo rey volia* (870, 20); *car vols usar de cruel senyoria, lo que no deuries fer, puix tens desig del món a conquesta* (1243, 10).

Així mateix, l'article masculí abstractiu tendí a actuar seguint les regles de sil·labació dels clítics que desencadenaren la creació del modern *el* mitjançant la pròtesi de [e] o [ə] (Martines, 2007-2008, § 31). En aquest sentit, el *Tirant* ofereix diversitat d'exemples en què hi ha cliticització provocada per la pressió de les preposicions *a* i *de*—no n'hi hem trobat, en el *Tirant*, casos amb la preposició *per*, de manera que *pel + que* hi és inexistent— a l'esquerra de *lo*, que donen com a resultat combinacions del tipus *al + que* i *del + que*. Pel que fa a la combinació *al + que*, hi hem trobat 37 ocurrences, que es corresponen amb exemples com ara *com no-m responeu al que us demane?* (238, 39). Quant a *del + que*, el compte augmenta fins a les 130 ocurrences. N'és exemple una mostra tal com *si d'ella jamás sperau haver compliment del que desijau* (365, 10). No hi hem trobat combinacions hodiernes del tipus *a lo + que* o *de lo + que*, però sí de *per lo + que*, concretament en 4 ocasions: *e molts altres cavallers lo'n volgueren jutjar per lo que havia dit* (323, 12); *Senyor magnànim e virtuós: per lo que-t dich pot pensar la senyoria tua que ame la tua ànima* (1252, 12).

3.2. Casos de: ço + que i relacionats

En el *Tirant lo Blanch*, la combinació *ço + que*, tot descomptant-ne 124 ocurrences relatives a la locució conjuntiva causal *per ço que*, hi presenta vora les 46 ocurrences. Tal com ha assenyalat Martines (2007-2008, § 30), l'ús del demostratiu *ço* en les construccions de relatiu d'antecedent implícit no humà i d'antecedent global oracional o neutre és una opció ben antiga, que, no obstant això, entrà en decadència a partir del segle xv per la competència de l'article masculí *lo*, amb el qual conviu en nombrosos textos (2007-2008, § 36), situacions totes dues, els dos contextos de construccions de relatiu i la convivència amb *lo*, atestades pel nostre objecte d'estudi. Val a dir, quant a l'esmentada reculada, que Fabra (1911) ja havia sabut intuir-ne els motius: la raó tenia a veure amb la pressió del sistema que comportava la substitució de *ceyl -a* per *lo i la*. Pel que fa als dos tipus de construccions de relatiu introduïdes amb *ço*, n'oferim tot seguit una tria de documentacions tirantianes:

a) Introdueix oracions de relatiu d'antecedent implícit no humà: *e fan tot ço que ell los mana* (428, 12); *Sia la vera rahó constant a cobrar ço que has perdut* (1289, 19).

b) Introdueix oracions d'antecedent global oracional o neutre: *tots lo desigen per regidor, duch, rey e senyor, ço que no fan per gran ardiment que tinga* (767, 32); *per molts prechs que lo emperador li hagués fets, ço que ell en altre temps molt desijava* (1077, 6).

Pareix que *ço*, a diferència de *açò*, perdé la càrrega semàntica adscrita als demostratius (Martines, 2007-2008, § 36) amb el resultat derivat d'acostar-se al perfil de l'article masculí *lo* davant *que*. No obstant aquesta tendència general, Martines ha assenyalat que *ço*, escadusserament, conservà valor demostratiu (2007-2008, § 44) o es quedà a mitjan camí entre el valor de *lo* i el valor demostratiu (2007-2008, § 48), apunt que troba correlació en alguna frase de la novel·la de Martorell. Així, en un exemple com ara *per què ha tan poch saber en vosaltres demanar ço que a vosaltres no pertany?* (562, 19), *ço* hi sembla conservar cert component demostratiu, si més no en un estat fronterer.

El demostratiu *açò* —no hem documentat ni *això + que* ni *allò + que*—, per contrast amb *ço*, sí que dóna indicis de conservar, ni que siga atenuat en bona cosa dels exemples arplegats, el matís demostratiu —Fabra (1987 [1937], § 26), encara que feia referència a *allò*, ja observà la problemàtica del valor demostratiu, cosa que minvava el grau d'equivalència amb *lo*. Aquesta combinació compta amb 12 ocurrences, de les quals en seleccionem 1 que testimonia, al nostre parer, el valor demostratiu esmentat: *emperò bo seria donar recapte en açò que us he dit* (552, 20). Finalment, cal fer referència a la combinació *açò + qui*, que, amb una única ocurrencia, mostra una equivalència funcional absoluta respecte a les com-

binacions prèvies: *Posa't en rahó e fes-me part de açò qui és meu e ti bé esment al que't diré* (450, 26).

3.3. Casos de: cosa + que i relacionats

La combinació *cosa + que* introdueix, sobretot, oracions de relatiu d'antecedent global oracional o neutre —no només, però—, fet que la fa sovint equivalent a les construccions prèviament vistes. De les 79 ocurrences que n'hem arrellegat, 38 en són relacionables amb total claredat amb les combinacions *lo + que* i *ço + que*, mentre que en les 41 restants *cosa* sembla mantenir el sentit originari de 'tot allò que existeix o és concebut d'existir com una entitat separada, sia corpòria o espiritual, real o abstracta'. D'entre els 38 casos que hem observat, en seleccionem exemples com ara: *per la longa absència de la cosa que desige servir* (1137, 10); *vos sou abillada, cosa que jamás viiu fer ni he hoït dir ni sia stat fet* (1496, 21). S'hi relaciona, amb 80 ocurrences, la combinació *coses + que*, de la qual oferim una mostra documental: *e no fa mal sinó a qui li fa bé e, atenent a les coses que la mercé vostra li à fetes y donades* (932, 8). De manera semblant al que ocorria amb *açò + qui* respecte a *açò + que*, el *Tirant* ofereix uns quants exemples de combinacions com ara *cosa + qui* i *coses + qui*. La primera de les combinacions citades apareix en el *Tirant* en 3 ocasions, de les quals és exemple una mostra com *E no-m tingau per tal que yo volgués dir cosa qui no fos vera* (420, 31); la segona, per la seua part, hi apareix 13 vegades, per exemple, en la frase *car les coses qui natura consent e per Déu són ordenades* (888, 30).

Com a complement a les combinacions assenyalades en el paràgraf anterior, cal citar la solució alternativa *la qual cosa* —ja recomanada per Fabra (2002 [1956], § 123)— amb un total de 9 ocurrences: *e gloriejau-vos del que deuriéu abominar, la qual cosa tota donzella se deu lunyar de tals inconvenients* (526, 31). D'aquestes 9 ocurrences, una es correspon amb *per la qual cosa*, tal com mostra l'exemple següent: *Per la qual cosa manifestament se mostra que vós volríeu ésser cregut de vostra simpla paraula* (497, 11). Alhora, la locució immediatament prèvia compta amb una formulació plural com ara *per les quals coses*, que apareix en el *Tirant* en una sola ocasió: *Per les quals coses, fetes a honor de Déu* (1453, 8). Així mateix, paral·lelament a *per la qual cosa*, el *Tirant* enregistra una forma d'ocurrència única: *cosa per la qual: atengam la fi de aquella cosa per la qual lo morir no-s deu refusar!* (1316, 6). I, de la mateixa manera que *per la qual cosa* comptava amb una formulació plural, *cosa per la qual* dóna lloc també a una locució d'aparició solitària com *per les quals coses: e d'altres coses per les quals se faça acabat e perfet* (609, 5).

4. CONCLUSIONS

a) Fabra fou clarivident a l'hora de copsar que en la llengua antiga no hi havia disparitat de formes entre l'article masculí i el mal anomenat *neutre*, tant davant *que* com en altres contextos. El *Tirant* n'és una prova fefaent en tant que *el* —mai davant *que*— hi és pràcticament absent llevat de 4 ocurrències i uns quants casos de cliticització per pressió de les preposicions *a* i *de* a l'esquerra de *lo*, fet aquest que apuntava vers l'evolució cap a una única forma *el*.

b) Descartà *ço* —o n'especificà la subsidiarietat respecte a d'altres solucions— davant *que* per arcaisme ja evident en l'edat mitjana. En aquest sentit, la novel·la valenciana del segle xv mostra un estadi lingüístic en què *lo* i *ço* davant relatiu encara hi conviuen però la darrera forma compta ja amb una casuística certament menor.

c) Advertí de la cliticització de l'antic article masculí *lo*, sobretot quan era precedit per les preposicions *a*, *de* i *per*. En el cas del *Tirant*, no hi hem trobat casos de cliticització de *lo* per proximitat de *per* a l'esquerra, però hi hem observat diversitat d'exemples amb les combinacions *al* + *que* i *del* + *que*.

d) Advertí sobre el problema d'emprar demostratius com a formes alternatives a *lo*, fet que troba un correlat tirantià en l'escassa fortuna de la combinació del demostratiu *açò* davant *que*, combinació en què *açò*, d'acord amb els exemples, no és mancat del seu caràcter originari; igualment, els dubtes del Mestre a l'hora de considerar *allò* davant *que* com a solució plenament equivalent a *lo* + *que* s'emmirallen en l'absència de tal ús en el text martorellà. Quant a *ço* davant *que*, la qüestió sembla fer-se més espinosa en tant que els exemples que hem analitzat tendeixen a mancar de valor demostratiu, certament, però queden en l'aire uns quants exemples dubtosos o fronterers.

e) Recomanà diverses estructures alternatives a *el* + *que* i d'ús viu en la llengua antiga com ara *cosa* + *que*, *la qual cosa*, *per la qual cosa*, etc., de manera que no es tendira a una dependència vers una única solució. La nostrada novel·la de cavalleries, tal com atesta el subapartat 2.3, exemplifica l'ús d'aquestes solucions alternatives anotades per Fabra.

5. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- FABRA, Pompeu (1898). *Contribució a la gramàtica de la llengua catalana*. Barcelona: L'Avenç.
 — (1911). *Qüestions de gramàtica catalana*. Barcelona: L'Avenç.
 — (1912). *Gramàtica de la llengua catalana*. Barcelona: L'Avenç.
 — (1932). *El català literari*. Barcelona: Barcino.
 — (1933). *Gramàtica catalana*. 7a ed. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. [1a ed., 1918]

- FABRA, Pompeu (1983-1984). *Converses filològiques*. Vol. I i II. Ed. crítica de Joaquim Rafel i Fontanals. Barcelona: EDHASA. 2 v. [1a ed., 1954-1956]
- (1987). *Les principals faltes de gramàtica*. Barcelona: Barcino. [1a ed., 1937]
- (2002). *Gramàtica catalana*. 17a ed. Barcelona: Teide. [1a ed., 1956]
- MARTINES, Josep (2007-2008). «Tema 2. L'expressió de l'abstracció i la intensitat: bibliografia i activitats». A: *Lingüística descriptiva: formes de la comunicació lingüística*. [Material didàctic per al Doctorat Interuniversitari «Estudis filològics interdisciplinaris (Filologia Catalana i afins)»]
- MARTORELL, Joanot (2005). *Tirant lo Blanch*. Ed. crítica d'Albert G. Hauf. València: Edicions Tirant lo Blanch.
- SOLÀ, Joan (1980a). «L'abstracció i la intensitat». A: *Estudis de sintaxi catalana, 1*. Barcelona: Edicions 62, p. 73-101.
- (1980b). «Notes». A: *Estudis de sintaxi catalana, 1*. Barcelona: Edicions 62, p. 152-159.
- (1991). *L'obra de Pompeu Fabra*. Barcelona: Teide.